

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској
академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраћ Димић
проф. др Мило Ломџар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драјана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крстић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Beograd

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни јовор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевност</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политике владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novaković and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Milićević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематског издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragićević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српског идентитета: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборава, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчежавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консерватизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развитка српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају савремени векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

СТОЈАН НОВАКОВИЋ НА ЧЕЛУ ВЛАДЕ „ЧЕТВОРНЕ КОАЛИЦИЈЕ”

ЂОРЂЕ ЂУРИЋ*

А п с т р а к т . – У раду се обрађује делатност „влада четворне коалиције” на чијем челу се налазио Стојан Новаковић и која је трајала од 24. фебруара до 24. октобра 1909. године. У њу су ушле све четири релевантне парламентарне странке. Овај кабинет управљао је земљом у време Анексионе кризе. Иако је стицајем неповољних међународних околности, и под претњом рата од стране Аустроугарске, влада 31. марта 1909. признала анексију Босне и Херцеговине, успела је да одржи унутрашњу стабилност и одложи сукоб са несразмерно моћнијом суседном царвином.

Кључне речи: Стојан Новаковић, историја Србије 1903–1914, Анексиона криза, Аустроугарска и Србија, парламентаризам у Србији

Анексиона криза била је највећи изазов за очување самосталности Србије од ступања династије Карађорђевић на престо после 1903. године. Поред политичког притиска претила је и реална опасност од војне интервенције Аустроугарске, која је лако могла довести до губитка независности Србије. Такође, овај спољнополитички удар био је велики тест за политички систем парламентарне демократије, али и читаво српско друштво. У таквим околностима влада „четворне коалиције”, која је формирана на врхунцу кризе и трајала од 24. фебруара до 24. октобра 1909. године, и на чијем челу се налазио Стојан Новаковић, успела је да одржи стабилност и одложи сукоб са несразмерно моћнијом Аустроугарском. Захваљујући мудрости, искуству и оговорности Новаковића, али и осталих страначких првака, пре свега Николе Пашића, избегнут је рат, а Србија која је била принуђена да призна анексију, која је у јавности била доживљавана као најтежи национални пораз, није запала у дубоку кризу и саморазарање.

У тренутку проглашења анексије Србијом је управљала Влада Пере Велимировића.¹ Ово је била коалициона влада Народне радикалне и Самосталне радикалне

* Одсек за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

¹ *Владе Србије 1805–2005*, (ред. Радош Љушић и др.), Београд, Завод за уџбенике, 2005: Ђорђе Ђурић, *Владе Пере Велимировића, Стојана Новаковића*, 219–222.

странке, у којој су самосталци имали три министарска ресора.² Формално, иза ње је стајала убедљива апсолутна већина у Народној скупштини (радикали су имали 84, а самосталци 48 од укупно 160 мандата), међутим, ниједна од ове две странке није је до краја искрено подржавала. Будући да у влади нису били партијски прваци осећала се њихова тиха опозиција, што ће све време мандата слабити положај владе.³ Према коалиционом договору овај кабинет био је привремен. Требало је да заврши послове око трговинског споразума са Аустроугарском и да обезбеди усвајање буџета за 1908. годину. Усвајање буџета каснило је више од 6 месеци и претило да у потпуности паралише рад државних установа, што би у датим околностима изазвало додатне проблеме. Потом је требало распустити Скупштину и спровести нове изборе, најдаље до септембра 1909. године. Током августа изгласан је буџет и ратификован трговински споразум са суседном монархијом. Споразум је без ратификације аустро-угарских парламената провизорно ступио на снагу од 19. августа/1. септембра 1908. године.⁴ Рок провизоријума истицао је управо почетком марта 1909, што је Аустроугарска желела да искористи за додатно уцењивање управо у тренутку кад је дипломатска криза била на врхунцу.⁵

Анексија Босне и Херцеговине коју је Аустроугарска прогласила 6. октобра 1908. године, и криза изазвана тим догађајем, пресудно су утицали на даљи рад ове владе и на унутрашњем и на спољнополитичком плану. Иако је било наговештаја да ће анексија бити извршена, она је у Србији изазвала велико изненађење и огорчење. Одмах по проглашењу анексије и избијању кризе показало се да Велимировићева влада нема ни политичког капацитета ни јаких личност да се носи са овако великим изазовом.

Без унапред постигнутог договора са најзначајнијим чиниоцима српске политике, ова влада се, на предлог министра иностраних дела Милована Миловановића, одлучила да због анексије тражи компензације. Како су се у влади надали, територијалне, политичке и економске надокнаде за Србију, до којих би требало доћи

² Ђорђе Ђурић, *Свољна политика владе самосталних радикала 1905. године*, Зборник Матице српске за историју бр. 63–64, Нови Сад 2001, 83–110.

³ Разлог за то је, пре свега, била страначка пизма самосталаца на Николу Пашића и Стојана Протића. Пошто они нису желели ниједнога од њих двојице у влади, морали су се одрећи и својих вођа. Тако је настао компромис око формирања Велимировићеве владе. Димитрије Ђорђевић, *Образлагање и распад владе четворне коалиције у Србији 1909*, Историјски часопис, Орган историјског института, књ. XI, 1960, 214; Ако се свему овоме дода и утицај (уставу и парламентарном режиму) неодговорних фактора, тј. завереника, о стабилности није могло бити речи.

⁴ Војислав Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*, Историјски часопис, Орган историјског института, књ. XIV–XV, 1963–1965, 189.

⁵ Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Историјски институт, Београд, 1962, на више места.

уз подршку европских сила. У том смислу је већ 7. октобра (по новом календару) упућен циркулар српским посланствима у земљама великих сила.⁶ Велимировићева влада је очекивала, испоставило се наивно, да би се као надокнада могла добити и територија у Рашкој области, која би омогућила успостављање границе између Србије и Црне Горе и исправке границе у корист Србије у сливу Дрине. Овај последњи предлог требало је да дефинише стручна комисија у коју би ушли Јован Цвијић, Стојан Новаковић и Љуба Јовановић.⁷ Значајан део дипломатске активности Србије до краја 1908. године био је посвећен управо овим покушајима. Уз вербалну подршку Русије тражено је сазивање међународне конференције која би, између осталог, расправила и ове српске захтеве.⁸

Ова политика није дала резултата, пре свега због одлучног става Аустроугарске да не попусти у том питању, али и због немогућности српске владе да обезбеди одлучнију потпору европских сила. Политика тражења компензација наишла је на осуду и у самој Србији, пре свега међу вођама Радикалне странке. Пашић је, чак, незадовољан Миловановићем, крајем 1908. нудио Јовану Жујовићу, самосталцу, место министра иностраних послова.⁹ Тада је дошло до парадоксне ситуације да су Миловановића нападали његови страначки другови радикали, а бранили га самосталци.¹⁰ Велимировићева влада је, оставши без подршке, морала јануара 1909. одустати од тражења компензација и изјаснити се за програм аутономије Босне и Херцеговине и непризнавање анексије.

Сукоб са Аустроугарском дошао је до пуног изражаја и на економском пољу. Одмах по анексији суседна монархија је почела да прави сметње српском извозу, иако је, формално, трговински споразум био и даље на снази. Бечке и пештанске

⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. III св. 3, приредио Михаило Војводић, САНУ, Београд 2014, 163–164.

⁷ Архив Србије, Фонд Јована Жујовића, предмет бр. 56. Жујовић као учесник и сведок и један од вођа самосталаца оставио је белешке о дилемама српске политичке елите у вези са политиком компензацијом и, уопште, о догађајима у вези са Анексионом кризом, на око 180 страница овог документа.

⁸ *Документи...* књ. III, св. 3, приредио Михаило Војводић, САНУ, Београд 2014, на више места.

⁹ АСЈЖ, 56. То се поклопило са Жујовићевим нападом на ставке војног буџета око злоупотреба са куповином пушчаних цеви, због кога је Степа Степановић поднео оставку на место министра војног. Та оставка је отворила кризу кабинета, али је смена владе тада одложена; Жујовић се иначе после кајао, што је, по његовом мишљењу, био непристојан према Степановићу, кога је назвао „Онај човек тамо” а не генерал или господин. Јован Жујовић, *Дневник*, приредио Драгоје Тодоровић, Архив Србије Београд 1986, књ. I, 154; Следећа криза Велимировићеве владе избила је само неколико недеља касније, поново су проблеми били у војним набавкама, али и покушаји реактивирања контравереника из Крагујевачке афере. Исто 216.

¹⁰ Ови други јер су се плашили да би пад Велимировићеве владе довео на власт Пашића, што нипошто нису желели да дозволе у том тренутку. Д. Ђорђевић, *Образовање и распад...*, 214.

банке су на тражење своје владе обуставиле кредитирање српских фирми, што је додатно отежало ионако тешку финансијску ситуацију у Србији. Због отворених војних претњи српска влада је морала да набави додатна средства за финансирање војске. Део тог новца (десет милиона динара) обезбеђен је од француских финансијера, међутим, како се криза заоштравала, војсци су требала додатна средства. Овај проблем се испољио приликом прављења буџета за 1909. годину. Због питања војних набавки министар војни Степа Степановић је поднео оставку. Његов наследник Живковић је такође поднео оставку када није одобрен нови ванредни кредит за војску, али она није усвојена. Уз све невоље поново се био распламсао и сукоб војно-политичких завереника и контразавереника.

У питању изградње Јадранске железнице ова влада је наставила политику претходне. Ослањајући се на дипломатску помоћ Француске, Италије и Русије вршен је притисак на Порту да се дозволи трасирање ове пруге, међутим, Младотурска револуција и анексија одложиле су ове послове. Влада је потом, за кратко, проблем Јадранске железнице унела у програм компензација, али је од њега морала одустати.

Суочена са све већим притиском Аустроугарске да призна анексију, без подршке великих сила, али и због сукоба унутар саме коалиције, влада је морала поднети оставку. Конкретан повод био је напад радикала на самосталског министра Главинића, који је, наводно, „клијентима”¹¹ своје странке одобрио повољне услове за сечу шуме.

Упоредо са кризом Велимировићеве владе, трајали су преговори о формирању нове, будући да земља у околностима кризе и војне претње није смела остати ни један дан без управе. Преговори су, заправо, врло озбиљно трајали још од децембра 1908. Главни разлог што споразума није било био је тај што су самосталци категорички одбијали Пашића на челу владе, а радикали су на томе инсистирали. Отуда су самосталци предлагали Стојана Новаковића за председника, очигледно као човека са највећим политичким ауторитетом у тадашњој Србији који није био партизан, тј. партијски острашћен човек, што је та реч тада значила.¹²

¹¹ Сукоб радикала и самосталаца није био идеолошки већ генерацијски и клијентски, тј. вође странака из престонице имале су своје сараднике у унутрашњости који су на локалном нивоу организовали кампање и подршку странци, а за узврат су добијали концесије и привилегије. Овакво стање ствари је дошло до изражаја приликом поделе на старорадикале и самосталце. Чак и пословично поштени Љуба Стојановић, који је понајмање од свих првака био партијски острашћен, имао је сличне односе са Ристом Јовановићем, ужичким трговцем и индустријалцем, АСАНУ Београд, 12456/1-22.

¹² О састанку код краља Петра Карађорђевића, 3. јануара 1909, и даљим преговорима, посебно о решавању спорног питања министра војног у новој, Новаковићевој влади „четворне коалиције”, детаљне белешке оставио је Јован Жујовић који је у скупштинском сазиву 1908–1912. био председник самосталског посланичког клуба, који је у време заседања Скупштине уједно био и врховни орган странке. Ђорђе Ђурић, *Српски интелектуалац у политици, Политичка биографија Јована Жујовића*, Београд 2014, 131–137.

Договори су овај пут ишли у сасвим супротном смеру него при формирању претходног кабинета. Свесни спољне опасности страначке вође су показале висок степен одговорности и формирали владу широке коалиције у коју су ушли страначки прваци и тиме јој дали значајан ауторитет. Названа је владом „четворне коалиције” јер су у њу ушле све четири релевантне странке ондашње Србије, а иза ње је стајало 159 од 160 посланика (сви изузев једног социјалисте Трише Кацлеровића), 84 старорадикала, 48 самосталаца, 20 либерала и свега седам напредњака из чијих редова је био нови председник владе. У њу су ушла четири министра радикала, два самосталца и, симболично, по један самосталац и напредњак.¹³

Најзначајнији „политички капитал” напредњака, приликом преговора о настанку владе био је управо Стојан Новаковић. Човек великог научног и дипломатског угледа, који није био окретан у дневнополитичким стварима, али су га и странке и јавност сматрале државником. Напредњаци више нису били странка која је важила за стециште интелектуалне елите, као што је то био случај у последње две деценије XIX века. Тај имиџ је сада имала Самостална радикална странка чије су вође биле професори и академици.

У тренуцима док је влада настајала, политичка елита је била свесна да ће на спољнополитичком плану морати попуштати, ако не и капитулирати. Због тога се тражила коалиција која ће бити јака према споља, али која ће моћи издржати суд јавности и поделити политичку одговорност, како неко касније не би правио политички капитал од чињенице да није учествовао у формалном одустајању од Босне и Херцеговине. Премијер је сам оценио да је влада „необично склопљена из представника свију политичких странака у нашој земљи” као резултат сагласности да „тренуци садашњости императивно траже унутра слогу и споља заштиту српских интереса”¹⁴

О томе, између осталог, сведочи и извештај Ђорђа Симића, српског посланика у Бечу, Миловану Миловановићу, министру иностраних дела од 26. фебруара 1909, само два дана по ступању владе на дужност. Симић извештава да је јавност у Бечу српски кабинет у који су ушле страначке вође и широка коалиција означила као јак и „ратни кабинет” настављајући: „... губећи при том из вида да један јак кабинет који има за собом цео народ, може да прими на се одговорност како за рат тако и за решење спора између нас и Аустро-Угарске мирним путем много лакше него кабинет, који би био састављен из представника само једне странке”¹⁵

¹³ Владе, 219–220.

¹⁴ *Рад народне скупштинине сазване у редован сазив за 1908. годину*, Стенографске белешке 1908–1909, 12. II 1909, 776. Датум је по јулијанском календару.

¹⁵ *Документи* књ. III, св. 4, 353–354. При томе, до овог решења спора „између нас и Аустро-Угарске”, у датим међународним околностима, могло је доћи на један начин – попуштањем Србије.

У првом говору пред Скупштином, већ сутрадан по формирању кабинета 25. фебруара 1909, Новаковић је недвосмислено одредио приоритете изјављујући да сва унутрашња питања морају уступити место спољним, будући да долазе дани када ће „влада изнети пред Европу у име српског народа своје народно питање” и затражио да се у тим данима искаже општа слога у земљи.¹⁶ Ово последње постало је у наредним данима девиза свих релевантних политичких актера. О томе се говорило на ручку у двору, у штампи и у јавности уопште. У великој мери томе је допринео Новаковићев ауторитет будући да он, иако је био на челу политичке странке, није био партизан, како се тада говорило, већ човек науке и патриота чије су године и појава уливале додатно поверење.

Српска влада је већ 25. фебруара упутила циркулар великим силама у којима је нагласила да ће у питању својих интереса који се тичу Босне и Херцеговине сачекати одлуку великих сила и да неће предузимати никакве мере које би Аустроугарска могла протумачити као изазов, упркос гомилању аустроугарских трупа.¹⁷ Још од почетка године са разних страна стизале су јасне поруке о припремама аустроугарске војске и концентрацији трупа према Србији на два одсека: Брод–Сарајево и Суботица–Темишвар. Симић јавља из Беча да су у Босну и Херцеговину пребачени један цео пук, један додатни батаљон 34. пука, састављен такође од Словена, као и да му је један италијански дипломата потврдио намеру аустроугарских војних кругова да крену у рат против Србије.¹⁸

Аустроугарска је појачала притисак нотом од 6. марта, којом је од Србије тражено да настави са суседном монархијом преговоре око трговинског споразума, а да пре тога практично призна анексију. Овим маневром питање би било сведено на билатералне односе. Новаковић је у ноти од 10. марта настојао да по сваку цену избегне овакво виђење ствари и инсистирао да велике силе остану укључене у решавање питања, захтевајући од њих да се сазове међународна конференција. Седам дана касније, под великим притиском и војним претњама, српска влада је тражила од великих сила да оне предложе решење спора јер ће Србија, уколико буде нападнута, морати да се брани, што би изазвало сукоб међу силама. Новаковић овде упозорава да ће Србија бити принуђена да изврши мобилизацију.¹⁹ Ове документе потписује министар иностраних дела Миловановић, али они су свакако став владе.

¹⁶ Михаило Војводић, *Само својим ђућем*, Филип Вишњић, Београд, 2015, 108.

¹⁷ *Документи* књ. III, св. 4, 340–341.

¹⁸ *Документи* књ. III, св. 4, 134–135, 151, 154, 354–355.

¹⁹ Мада ни у једном тренутку није помишљао да би Србија требало да ратује. Касније је о овим данима у разговору са Николом Стојановићем рекао да „није тешко заратити, али је тешко имати повољну билансу рата”, Никола Стојановић, *Младоси једној поколења, Успомене 1880–1920*, Дневник од године 1914. до 1918, приредио Миле Станић, Историјски институт, Београд 2015, 132.

Кључни догађај кризе одиграо се 22. марта у Петрограду када је немачки амбасадор Пурталес предао ултиматум руској царској влади у коме се тражило да Русија пристане на укидање 25. члана Берлинског уговора, тј. анексију Босне и Херцеговине.²⁰ Руска политика се у том тренутку држала Столипинове тезе да ни по коју цену не треба да ратује док не спроведе започете реформе. Уосталом, Столипин је одлучно подржао постављење Извољског на место министра иностраних дела.²¹ Ослабљена поразима у рату са Јапаном и револуцијом 1905, царска влада је 23. марта пристала на тражене уступке. То је одлучило и српску судбину у овој кризи. Част Србије делимично је спасена тиме што су велике силе дефинисале изјаву коју је она требало да преда Бечу, а то није учињено у билатералним преговорима. Ову изјаву српска влада је предала 31. марта 1909. године.

У скупштини Србије она је претходно била примљена у потпуној тишини (расправа је обављена на претходној седници) подршке влади и достојанства у поразу.

Овим чином Новаковићева влада обавила је свој најтежи задатак. Она је, уз доста мршав законодавни учинак, до краја свога рада 24. октобра, решавала још нека питања као што су абдикација принца Ђорђа, питање реактивирања завереника и помиловања контразавереника, нормализација односа са Аустроугарском, поправљање односа са Бугарском, као и склапање зајмова, постављање чиновника итд. Ипак, остала је упамћена по поменутој изјави од 31. марта 1909.

Ово попуштање није ослабило и понизило Србију већ је ојачало решеност друштва да се настави борба. Показало се да је, упркос годинама страначких трвења и пизми, била могућа коалиција и споразум око најзначајнијих питања. О стању духова сведочи изјава Јована Жујовића, једног од вођа самосталаца, најљућих противника радикала из августа 1909. године: „Четворну коалицију треба одржати пошто-пото, ако је то сасвим немогуће, покушати састав владе од три странке, ако ни то није могуће онда владу да саставе радикалне странке, а ако је и то немогуће онда Пашић на власт а ми лојална опозиција – без опструкције”.²² Овакво стање духа је можда била најзначајнија тековина рада ове владе.

Била је потребна велика дипломатска вештина и морални ауторитет да земља не изађе драматично ослабљена из Анексионе кризе. Ове особине, посебно ову другу, несумњиво је имао Стојан Новаковић.

²⁰ Пурталесов ултиматум 1. августа предао оба документа.

²¹ Извољски је био рођак Петра Аркадјевича Столипина, председника руске владе 1906–1911. Међутим, то није био пресудни разлог због кога је Столипин подржао избор Извољског. Важније је било то што се овај придржавао Столипинове стратегије избегавања рата по сваку цену.

²² Ј. Жујовић, *Дневник* I, 169.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗВОРИ

Архив Србије, Фонд Јована Жујовића.

АСАНУ Београд, 12456/1–22. Преписка Љубе Стојановића.

Михаило Војводић (приредио), *Документи о сјољној јолији Краљевине Србије 1903–1914*, књ. III, св. 3, 4, 5, 5₂, САНУ, Београд 2014.

Јован Жујовић, *Дневник*, приредио Драгоје Тодоровић, Архив Србије, Београд 1986, књ. I–II.

Рад народне скупштинине сазване у редован сазив за 1908. јодину, Стенографске белешке 1908–1909.

Никола Стојановић, *Младосј једној јоколења, Усјомене 1880–1920, Дневник од јодине 1914. до 1918*, приредио Миле Станић, Историјски институт, Београд 2015.

ЛИТЕРАТУРА

Михаило Војводић, *Само својим јујем*, Филип Вишњић, Београд, 2015.

Михаило Војводић, *Сјојан Новаковић*, СКЗ, Београд 2012.

Војислав Вучковић, *Унутрашње кризе Србије и Први светски рај*, Историјски часопис, Орган историјског института, књ. XIV–XV, 1963–1965.

Димитрије Ђорђевић, *Царински рај Аустро-Ујарске и Србије 1906–1911*, Историјски институт, Београд, 1962.

Димитрије Ђорђевић, *Образовање и расјад владе четворне коалиције у Србији 1909*, Историјски часопис, Орган историјског института, књ. XI, 1960.

Владе Србије 1805–2005, (ред. Радош Љушић и др.), Београд, Завод за уџбенике, 2005; Ђорђе Ђурић, *Владе Пере Велимировића, Сјојана Новаковића*, 219–222.

Ђорђе Ђурић, *Сјољна јолијика владе самосјалних радикала 1905. јодине*, Зборник Матице српске за историју бр. 63–64, Нови Сад 2001.

Ђорђе Ђурић, *Срјски инјелекјуалац у јолији*, Политичка биографија Јована Жујовића, Београд 2014.

Đorđe Đurić

STOJAN NOVAKOVIĆ AT THE HELM
OF “FOUR-PARTY COALITION” GOVERNMENT

S u m m a r y

The four-party coalition government, with Stojan Novaković at its helm, lasted from February 24 till October 24 1909. It consisted of all four relevant parties of then-Serbia, and was supported by 159 out of 160 parliament members (all except for one Socialist), 84 Old-radicals, 48 Independents, 20 Liberals and only 7 Progressivists, whose member was the new Prime Minister. It had 4 ministers from the Radical Party, 2 from the Independent Party and one from the Liberal and the Progressive Party each. This cabinet ran the country at the time of the most difficult crisis Serbia faced after gaining independence in 1878 – the Annexation crisis. Beside political pressure, there was a realistic danger of Austria-Hungary’s military intervention which could have easily led to loss of Serbia’s independence. Also, this foreign policy strike was a major test for the political system of parliamentary democracy, and for the Serbian society as a whole. In such circumstances, the Government managed to maintain stability and postpone conflict with much more powerful Austria-Hungary. Thanks to Novaković’s wisdom, experience and responsibility, and that of the other leaders of political parties, Nikola Pašić’s above all, war was avoided, and Serbia, who was forced to recognize annexation of Serb provinces in Bosnia and Herzegovina with its statement of March 31, 1909, avoided falling into deep crisis and self-destruction. By the end of its work on October 24, 1909, the Government was resolving some other issues such as Prince Đorđe’s abdication, question of re-activation of conspirators and pardoning of counter-conspirators, normalization of relations with Austria-Hungary, improving relations with Bulgaria, as well as taking loans, appointing officials, etc. Still, it is remembered by the aforementioned statement of March 31st, 1909.